

Odkrywanie “nowej twarzy” i geniuszu miejsca Kudowy Zdroju

(Mała architektura sakralna a park kulturowy i krajobrazowy)

CZEŚĆ - 1-sza: NISZE

Wstęp

A) Wielki gość Kudowy Zdroju¹, ksiądz kardynał Karol Wojtyła, jako papież Jan Paweł II w “małym polskim Rzymie”, położonym malowniczo na siedmiu wzgórzach nad Wisłą, w królewskim Sandomierzu o wielowiekowej historii (osada z X w.), podarował nam jedno z ważkich wyznań:

z wszystkimi tu zgromadzonymi wielbię Boga za to wielkie duchowe dziedzictwo, które w czasach zaborów, w czasach niemieckiej okupacji i w czasach totalitarnego zniewolenia przez system komunistyczny pozwoliło ludziom tej ziemi zachować narodową i chrześcijańską tożsamość.

Trzeba się nam wsłuchiwać z ogromną wrażliwością w ten głos przeszłości, aby wiarę i miłość do Kościoła i Ojczyzny przeprowadzić, przenieść przez próg roku 2000 i przekazać następnym pokoleniom.

Tu z łatwością możemy sobie uświadomić, jak bardzo czas człowieka, czas wspólnot i narodów nasycony jest obecnością Boga i Jego zbawczym działaniem”.

(Sandomierz, homilia wygłoszona 12 czerwca 1999 r.).

B) Czermna z kościołem parafialnym św. Bartłomieja (to jedna z 20-tu najstarszych parafii Ziemi Kłodzkiej, najst. wzm. z 1354 r.) jest z jednej strony, pomimo błędnych sformułowań zawartych w opracowaniach leksykograficznych, niekwestionowaną “starówką” dzisiejszego miasta Kudowa Zdrój, i co więcej doskonale wpisuje się w *genius loci* “Zakątka Pana Boga”², ma bowiem po swych obu stronach dwie lokalne kapliczki maryjne (kultywowane od lat 30-tych XIX w.), a z drugiej strony jest nie tylko “pomostem” pomiędzy sanktuariami maryjnymi Ziemi Kłodzkiej (aż pięć z nich były znanymi już w średniowieczu)³, a sanktuariami maryjnymi północnych Czech, i co więcej była jednym z ważnych “węzłów” dla ścieżek i dróg pątniczych (n.b. korzystali z niego m.in. nawet pielgrzymi mieszkający w okolicach Brna).

C) Jednym z bogactw kulturowych Ziemi Kudowskiej jest obok najstarszej architektury sakralnej, miejsc pielgrzymkowych, kurortów o europejskiej famie (n.b. Kudowa z końcem XIX w. była pierwszym kardiologicznym kurortem Niemiec), wód mineralnych, krajobrazów, Parku Gór Stołowych, jest przede wszystkim nadal słabo zbadana i w nikłym stopniu prezentowana kulturowa duchowa i materialna enklawa etnicznej, która została odnotowana w literaturze naukowej jako mieszkańcy tzw. “Czeskiego zakątka”. Podstawowym kluczem hermenutycznym do zrozumienia sygnalizowanej kultury duchowej i materialnej jest m.in. adagium pochodzące z czasów chrześcijańskiej starożytności. Głosi ono, iż: *Duszą kultury jest kultura duszy. Z tego względu w naszych przemyśleniach pragniemy wykorzystać pojęcie tzw. - kultury duszy.*

D) W sytuacji kiedy zarówno etnografowie, jak też historycy sztuki, konserwatorzy zabytków sztuki, muzealnicy, a także historycy świeccy jak i kościelni oraz pasjonaci historii

swych małych ojczyzn, nie tylko iż nie dokonali nawet inwentaryzacji przejawów życia codziennego mieszkańców Ziemi Kłodzkiej ostatnich stuleci i związanych z nim takich przejawów jak obrzędy i zwyczaje (związane z rytmem roku liturgicznego i kalendarzowego), opowiadania, pieśni, przysłowia i porzekadła ludowe, a wreszcie mała architektura sakralna, ale zarazem nie wyszli poza przyczynkarski wymiar nielicznych publikacji na powyższe tematy, pragniemy skupić naszą uwagę na małej architekturze sakralnej.

E) Wychodzimy z założenia, że w znacznym stopniu u genezy powstawania oraz pielęgnowania obiektów małej architektury sakralnej, stoi rzeczywistość kultury duszy mieszkańców Ziemi Kudowskiej, naszpikowanej wręcz kapliczkami i krzyżami oraz ścieżkami pątniczymi.

Przechodząc do problematyki małej architektury sakralnej, należy zauważyć fakt, że badacze którzy ją potraktowali przyczynkarsko, dotychczas w zasadzie nie uwzględniali tak istotnej kategorii jak - nisze - obecne na ścianach prywatnych budynków mieszkalnych i użytkowych. To właśnie ta kategoria będzie punktem wyjściowym naszych badań.

Inwentaryzacyjno-badawcze prace w kwestii małej architektury sakralnej Ziemi Kudowskiej, zawężamy z jednej strony wyłącznie do miejscowości dawnego "czeskiego zakątka" związanego z historycznym rozwojem struktury terytorialnej parafii św. Bartłomieja w Czermnej (najst. wzmianka z 1354 r.), a z drugiej do przestrzeni czasowej ostatnich dwóch stuleci.

I. Mała architektura sakralna - nisze

I.1. Mając na uwadze fakt, że ludność tych ziem bardzo często była doświadczana wojnami, epidemiami, kataklizmami i trudnymi warunkami atmosferycznymi, dlatego to przez znaczną część interesującego nas okresu czasowego, w celu przetrwania i godnego życia oraz utrzymania swych licznych rodzin tutejsi mieszkańcy ciężko zmagali się z przeciwnościami i ubóstwem.

W tej sytuacji cel, forma i przesłanie nisz domów prywatnych wzniesionych i odnawianych z wielkim wysiłkiem finansowym, z pewnością musiały wpływać z pewnej motywacji, czy też religijności, bądź też z panującego w regionie stylu życia codziennego. Z tego też względu wydają się one być stosunkowo czułym "sejsmografem" pobożności i mentalności, przede wszystkim ich pierwszych właścicieli, jak też osób dziedziczących te budynki, a w innej mierze osób w nich zamieszkałych po II wojnie światowej.

I.2. Zatrzymajmy się nad treścią dwóch użytecznych dla nas pojęć: nisza i szczyt domu.

Szczyt - to w architekturze dekoracyjne zwieńczenie elewacji budynku lub jego fragmentów (np. otworów bramowych, okiennych), ukształtowane na kompozycyjnym schemacie trójkąta.

W zależności od stylu architektonicznego szczyt zdobiony jest m.in.: sterczynami, uskokami, wnękami, arkadami, pilastrami.

Nisza – wnęka, wgłębienie w fasadzie, murze lub w ścianie wewnątrz budynku o różnym kształcie; przeznaczona do celów zdobniczych i **kultowych**.

Stawiano w niej figurki, posągi, urny. W okresie manieryzmu stosowano nisze puste, bez elementów dekoracyjnych. W architekturze wgłębienia tego typu bywały najczęściej

prostokątne lub półokrągłe, zamknięte u góry półkoliście lub przesklepione w formie konchy, niekiedy zwieńczone gzymsem lub małym frontonem.

I.3. Już na wstępie możemy stwierdzić, że mieszkańcy “czeskiego zakątka” wykorzystywali architektoniczny element niszy dla celów w pierwszym rzędzie kultowych, ale także i zdobniczych. Na podstawie przeprowadzonej wiosną 2008 r. wstępnej inwentaryzacji możemy stwierdzić kolejno:

(A) w dziewięciu ‘dzielnicach’ Kudowy Zdroju - byłych wsiach i osadach “czeskiego zakątka” - odnotowano istnienie 55 niszy (**zob. tabela nr**);

(Aa) największe natężenie i wymowne zróżnicowanie ich występowania stwierdzamy kolejno w:

(Aaa) Czermnej **(59,3%)** = 32 (*na szczycie - 24; na ścianie - 5*);

Przy czym aż 94 % tutejszych niszy znajdujemy w Czermnej Dolnej i Średniej (konkretnie: do Pomnika Trzech Kultur; od tego miejsca idąc w górę do granicy Czermnej Górnej spotkamy jedynie 2 nisze). Ponadto przy głównym szlaku komunikacyjnym Czermnej, tzn. ulicy Kościuszki znajdujemy 20 niszy, a pobocznej ulicy Chrobrego 12 niszy.

(Aab) Słonem **(22,2%)** = 12 (*na szczycie - 9; na ścianie - 1*);

(Aac) Małej Čermnej **(5,6%)** = 3 (*na szczycie - 3*);

(Aad) Jakubowice **(3,7%)** = 2 (*na szczycie - 2*);

(Aae) Brzozowie, Bukowina, Kudowa, Pstrážna i Ždanky **(1,8%)** - 1.

(B) prawdopodobny czas powstania niszy:

* trzy najstarsze , z 54 zachowanych, niszy tzn. z ok. połowy XIX w. znajdujemy na dwóch budynkach usytuowanych w Czermnej Dolnej: z 1844 r. - ul. Chrobrego 31 oraz z 1853 r. - ul. Kościuszki 5 oraz na jednym z kompleksu byłych domów tkaczy - Kościuszki nr 76;

* w okresie od drugiej połowy XIX w. do przełomu XIX/XX w. powstała większość nich czyli ok., czyli ok 40-tu;:

* natomiast niezmiernie trudno w sposób jednoznaczny wskazać nisze powstałe po 1945 r., czyli po osiedleniu na tych ziemiach ludności polskiej i w 1972 r. zastąpieniu tymczasowej administracji kościelnej pełną jurysdykcją kościelną metropolity wrocławskiego;

* z kolei z niewielkim współczynnikiem błędu możemy twierdzić iż od końca lat 90-tych XX w. na nowopowstałych budynkach powstało ok. 10-ciu nisz lub kultowych ozdób ścian⁴.

Uwagę należałoby zwrócić chociażby na dojrzałe pod względem artystycznym rozwiązanie jakie istnieje w Bukowinie 1 - Orlik (od 1 września 1991 r.)⁵ : św Franciszek z Asyżu z ptakami - patron ekologii; oraz na rozwiązanie naznaczone duchem postmodernizmu jakie znajdujemy w Cermnej Dolnej - Kościuszki 1. Tutaj na szczycie domu w 2 prostokątnych niszach (usytuowanych nieco wyżej) umieszczono figurki Matki Bożej z Lourdes ale niemalże paralelnie w dwóch kolejnych niszach znajdujemy już wyobrażenia dwóch krasnali.

(C) funkcja kultowa i przesłanie płynące z nisz:

(Ca) najczęściej występujące figurki:

wobec faktu 9-ciu pustych nisz (co do których nie posiadamy żadnych danych) w kwestii pozostałych 45 nisz możemy powiedzieć, że właściciele poszczególnych domów i ich rodziny czciły naturalnie **Trójcę Św.**, odwoływały się pośrednictwa **Pana Jezusa** oraz orędownictwa następujących siedmiu świętych:

- **obraz Trójcy Świętej** (reprodukcja na papierze) na ścianie przed wejściem do tzw. szopki ruchomej, w Cermnej Górnej;

- **Pana Jezusa**, w pięciu typach ikonograficznych: Praskie Jezulatka (1)⁶; Dzieciątko Jezus z krzyżem (1); Jezus chłopiec (1); Pan Jezus (2); Serca Pana Jezusa (2)⁷;

- **Matki Bożej** (27) w ośmiu typach ikonograficznych: Matki Bożej z Lourdes (9 i 1 nieistniejąca); Matki Bożej Królowej świata (5); Popiersia Najśw. Serca MB (1); Matki Bożej z Dzieciątkiem Jezus i symbolem Serca Pana Jezusa (1); Matki Bożej z Dzieciątkiem Jezus w geście błogosławieństwa (2); Matki Bożej Różańcowej (1); Matki Bożej (5); symbolu graficznego Niepokalanego Serca Maryi Panny (1);

- **św. Antoniego** z Dzieciątkiem Jezus na ręce (3);

- **Św. Floriana** (3);

- **Św. Józefa** (3⁸ oraz 3 nieistniejące);

- **św. Jana Nepomucena** (2);

- **Św. Franciszka z Asyżu** patrona ekologii (1);

- **św. Jadwigi Śl.** z bryłą kościoła na prawej ręce (1);

Cb) występowanie kilku wyobrażeń postaci świętych w jednej niszy:

* Cermna Średnia, Chrobrego 36

W łukowej niszy muru umieszczono polichromowane figurki św. Rodziny (od lewej św. Józefa, MB i z przodu kilkuletniego Jezusa). Niszę ozdobiono zewnętrzną obwódką o kształcie odwróconej litery "U" wykonanej z biało-zielonych płytek ceramicznych.

* Cermna Średnia, Chrobrego 107:

w domu wzniesionym wspólnie, w łukowej niszy (obramowanej ciemnozielonym kolorem) znajdujemy trzy gipsowe figurki. W centrum umieszczono największą z nich: Pana Jezusa z prawą dłonią uniesioną do błogosławieństwa oraz symbolem serca na piersi; z lewej strony - nieco niższa figurka MB Królowej świata z Dzieciątkiem Jezus na prawej ręce. Z

prawej strony niewielka figurka Najświętszego Serca Pana Jezusa.

* Kudowa Górna, ul. 1 Maja nr 48:

W domu wzniesionym w 1900 r., na ścianie (równoległej do ulicy) w kwadratowej niszy umieszczone zostały trzy gipsowe figurki: od lewej św. Józef z Dzieciątkiem na lewej ręce; Dzieciątko Jezus trzymające krzyż i Matka Boża.

Cc) zamiana figurki świętego:

* Czermna Średnia, Chrobrego 63:

wcześniejszą figurkę św. Floriana zastąpiono figurką MB z Lourdes;

* Mała Čermna - nr 1:

figurka św. Józefa została zastąpiona figurką Matki Bożej

* Ždárky -10:

aktualnie w niszy znajduje się obraz MB z Dzieciątkiem Jezus (wcześniej była tu figurka Matki Bożej z Lourdes. Po lewej stronie figurki dostrzegamy krzyżyk, a z prawej sztuczny kwiatek w doniczce.

Cd) łączne występowanie niszy i kapliczki:

* Czermna Dolna, Chrobrego 51:

popiersie Najśw. Serca MB i naziemna kapliczka tzw. "Krzyż A. Rokitenskiego" z 1891 r.;

Ce) [Zamiany nisz na małe ogrodowe grotty i kapliczki:](#)

* Słone - 52:

Z powodu wykonywania przyłącza energii elektryczne, niszę z obecną w niej figurką Matki Bożej w koronie i z Dzieciątkiem Jezus na lewym ramieniu przebudowano na niewielkich rozmiarów grotę ogrodową, do której doprowadzono oświetlenie elektryczne.

(Cf) [najbardziej interesująca forma przesłania:](#)

funkcja kultowa użytego symbolu religijnego i porzekadła ludowego:

* Kościuszki - 5

na szczycie domu, widnieje zamiast niszy lub obrazu tym razem napis: "*An Gottes Segen * IHS * Ist alles gelegen. Joseph Spata1853*"⁹. Przy czym przy skrócie IHS - nad poprzeczną belką H namalowano mały krzyżyk, a pod nią symbol serca (jest to symbol często stosowany przez kamieniarzy drugiej połowy XIX w.).

W całości zapis stanowi zarówno interesującą ozdobę ale zarazem pełne treści teologiczne przesłanie i ważne chrześcijańskie wyznanie. Należy tu zauważyć, iż IHS to pierwsze trzy litery imienia "Jezus" w języku greckim. Inne wytłumaczenie tego zapisu to również skrót: "In Hoc Signo, IESUS HOMINUM SALWATOR, Iesus Homo Sanctus, Iesum Habemus Socium". Trzeci odczyt tego zapisu to skrót znaku Towarzystwa Jezusowego - Jezuitów ("IESU Humilis Societas").

* ujmując rzecz generalnie należy zauważyć i orędownictwo świętych to konkretne

przeżywania prawdy zawartej w symbolu wiary.

W Kościele wszyscy wierni uczestniczą w jego świętości; dzięki temu jedyny Kościół Chrystusa stanowi wspólnotę (komunię) wszystkich świętych. Obcowanie Świętych, przypomina Katechizm Kościoła Katolickiego (nr 948), ma dwa znaczenia ściśle ze sobą powiązane: komunია w rzeczach świętych¹⁰ i komunია między osobami świętymi¹¹. Kościoły, zarówno Wschodu jak i Zachodu uznają, że komunია z Chrystusem wyrażana i celebrowana w Eucharystii, umożliwia wzajemne wstawiennictwo wszystkich wiernych i wskazuje na jego potrzebę.

Modlitwa za zmarłych i wstawiennictwo świętych, którzy odeszli z tego świata, za wiernymi żyjącymi, wyrażają jedyną i niepodzielną więź - obcowanie świętych.

Wiara w obcowanie świętych wyraża jednak o wiele więcej niż tylko wspólnotę wszystkich wiernych zjednoczonych przez Słowo i sakramenty. Jest ona czymś więcej niż wzajemne dzielenie się dobrymi uczynkami i zasługami przez wiernych żyjących i zmarłych. Jedyny Kościół Chrystusowy istnieje jako komunია, jako nierozdzielna jedność, która jest odbiciem i uosobieniem w świecie komunii trynitarniej: Trójca Święta jest obecna i działa wewnątrz Chrystusowego Kościoła.

(D) Funkcja ozdobna:

(Da) gdy idzie o kształt i usytuowanie nisz:

(Daa) w użyciu mieszkańców w zdecydowany sposób przeważały nisze "łukowe" (czyli zamknięte u góry półkolistie) - 39 (72,2%); przed niszami prostokątnymi - 8 (14,8%) i skrzynkowymi - 1 (1,8%).

Niewielkich rozmiarów nisze, w większości wypadków, miały bardzo prostą formę (tzn. bez obramowań) i pozostawały zamknięte w postaci oszklonego skrzydła okiennego o odpowiednim kształcie.

(Dab) szczyt był najczęstszym miejscem sytuowania nisz, bowiem aż w 74% czyli 40 zinventaryzowanych przypadkach); ściany domów były już znacznie rzadziej wykorzystywanego do celu bowiem tylko 14,8% (8 przypadków) a inne lokalizacje już tylko

w 6 -ciu przypadkach.

(Dac) w dwóch przypadkach na szczycie domu wykorzystano dwie nisze:

* Czerмна Dolna, Kościuszki 17 (rozwiązanie współczesne):
2 nisze prostokątne i dwukrotnie figurka MB z Lourdes;

* Czerмна Dolna, Chrobrego 19 (rozwiązanie z XIX w.):
2 nisze łukowe i dwie figurki MB oraz Pana Jezusa;

(Dad) inne formy zdobienia:

* Kościuszki - 5:

na szczycie domu, pokrytego deskowaniem (ciemnego koloru) widnieje zamiast niszy lub obrazu tym razem treść ludowego porzekadła tzn. napis: *“An Gottes Segen * IHS * Ist alles gelegen. Joseph Spata1853”*¹². Jest interesującym fakt, iż asteriski i symbol IHS zostały namalowane białą farbą, a pozostałe słowa napisu bardzo ciemną, która przy pełnym oświetleniu jest praktycznie niewidoczna. Przy czym przy skrócie IHS - nad poprzeczną belką H namalowano mały krzyżyk, a pod nią symbol serca (jest to symbol często stosowany przez kamieniarzy drugiej połowy XIX w.).

(Dae) Szczyty domów, ściany i nisze najciekawsze po względem artystycznym:

Zatrzymując się przy najciekawszych rozwiązaniach szczytów należy wskazać chociażby dwa gospodarstwa istniejące Czerмnej Dolnej:

* Kościuszki - 5:

na szczycie domu, pokrytego deskowaniem zamiast niszy lub obrazu tym razem widnieje napis: *“An Gottes Segen * IHS * Ist alles gelegen. Joseph Spata1853”*¹³. Asteriski i symbol IHS zostały namalowane białą farbą, a pozostałe słowa napisu bardzo ciemną.

* Chrobrego - 19:

w szczycie domu znajdujemy dwa pilastry, interesująco rozbudowane elementy gzymsów oraz inne elementy dekoracyjne, nad którymi dominują: 2 nisze łukowe i dwie figurki - Matki Bożej oraz Pana Jezusa.

* Chrobrego - 31:

W domu wzniesionym w 1844 r. znajdujemy jeden z najpiękniejszych XIX -wiecznych szczytów całego "Czeskiego zakątka". Wśród licznych użytych tu elementów zdobniczych i architektonicznych (wykazują one dużą zbieżność ze szczytem domu przy Chrobrego 19), znajdujemy już trzy pilastry, bogate pod względem artystycznym gzymsy i elementy zdobnicze, nad którymi dominuje niewielkich rozmiarów nisza łukowa z figurką Najświętszego Serca Pana Jezusa i dwoma niewielkimi aniołkami.

* Bukowina - 1:

św. Franciszek z Asyżu - patron ekologii.

II. Mała architektura sakralna - kapliczki i krzyże przydrożne

[zob. synteza wstępnej inwentaryzacji w postaci prezentacji multimedialnej]

III. Park Krajobrazowy i Park Kulturowy

W brzmieniu Ustawy o ochronie przyrody z 2004 roku¹⁴: *Park krajobrazowy obejmuje obszar chroniony ze względu na wartości przyrodnicze, historyczne i kulturowe oraz walory krajobrazowe, w celu zachowania, popularyzacji tych wartości w warunkach zrównoważonego rozwoju.*

Park krajobrazowy tworzony jest w drodze rozporządzenia wojewody po uzgodnieniu z właściwą miejscowo radą gminy¹⁵. Tego typu park ma służyć rekreacji krajoznawczej, to znaczy turystyce niepobytowej, wypoczynkowi, a także edukacji.

Aktualnie Polsce znajduje się 120 parków krajobrazowych (stan na dzień 31 grudnia 2007) o łącznej powierzchni ok. 2,5 mln ha.

W województwie dolnośląskim mamy dotychczas 12 tego typu obszarów:

- * Książański Park Krajobrazowy
- * Park Krajobrazowy Chełmy
- * Park Krajobrazowy Dolina Baryczy (*część dolnośląska 70 040 ha, część wielkopolska 17 000 ha*)
- * Park Krajobrazowy Dolina Bystrzycy
- * Park Krajobrazowy Dolina Jezierzycy
- * Park Krajobrazowy Doliny Bobru
- * Park Krajobrazowy Gór Sowich
- * Park Krajobrazowy Sudetów Wałbrzyskich
- * Przemkowski Park Krajobrazowy
- * Rudawski Park Krajobrazowy
- * Ślezański Park Krajobrazowy
- * Śnieżnicki Park Krajobrazowy

Park kulturowy

Pojęcie parku kulturowego pojawiło się po raz pierwszy w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 23 lipca ubiegłego roku, która weszła w życie w listopadzie 2003 r.. Utworzenie parku kulturowego w rozumieniu wspomnianej ustawy to jedna z form ochrony zabytków. Warto wiedzieć, co tak naprawdę oznacza i jakie prawne konsekwencje pociąga za sobą zastosowanie tego rodzaju ochrony dóbr kultury i przyrody.

Park kulturowy tworzy rada gminy, w formie uchwały. Wcześniej musi zasięgnąć opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków. Celem utworzenia parku kulturowego jest ochrona krajobrazu kulturowego oraz zachowanie wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej.

IV. Modelowe rozwiązania w Polsce i w Czechach

> Kalwaria Wejherowska - wykorzystano tam fundusze unijne;

> Mała Čermna i Piotrków Trybunalski.....;

V. WNIOSKI

1. Książd kardynał Karol Wojtyła w podróży z Krakowa do Litomierzyc w dniu 15 kwietnia 1974 r. zatrzymał się w domu Sióstr Służebniczek w Kudowie Zdroju. Fakt ten dokumentuje tablica odsłonięta 16 X 2001 r..

2. Zob. m.in. W kraju Pana Boga. Źródła i materiały do dziejów Ziemi Kłodzkiej od X do XX wieku" (Im Hergottsländchen....), oprac. A. Herzig, M. Ruchniewicz, Kłodzkie Towarzystwo Oświatowe, Kłodzko 2003.

3. Aż pięć z nich ma średniowieczny rodowód: 1) Bardo Śl. - XIII w. (najstarsze obok Krzeszowa na Śląsku); 2) Niemojów k/Różanki - ok. 1300; 3) Stary Wielisław - ok. 1340 r.; 4) Odrzychowice ok. 1450 r.; 5) Szalejów Górny - późne średniowiecze. Zob. K. Dola, Obecność Kościoła na Ziemi Kłodzkiej w średniowieczu, "Świdnickie Studia Teologiczne" III(2006) nr 3, s.19-20.

4. Znajdujemy je m.in. w Czermej - ul. Kościuszki 17, 86, 95A, 96, 120 (?), 176 (?); ul Chrobrego 3 (?), 107; Słonem nr 3, 47 (?), 52 oraz Bukowinie - 1.

5. Z inicjatywy Państwa Kaiserów z Wrocławia i Pstrążnej, dzięki finansowemu wsparciu katolickiego duchownego z Holandii i przy koordynacji ze strony dyrektora Orlika Bronisława Kamińskiego doszło do rehabilitacyjnego pobytu grupy dzieci z Czarnobyli. W związku z nim nastąpiło umocowanie figurki św. Franciszka z Asyżu - patrona ekologii.

6. Co jest interesujące, w tzw. "Czeskim zakątku" figurka ta występuje jedynie raz i to w lukowej niszy na szczycie domu przy ul. Pstrążna 9. gdzie urodziła się, jedna z najstarszych mieszkanek tej części Kudowy Zdroju Maruška Hauschke .

7. Figurka tego typu występuje w Czermej Dolnej, ul. Chrobrego 31 w domu wzniesionym w 1844 r..

8. Aktualnie figurki św. Józefa znajdujemy w niszach Kudowa Zdrój ul. 1 maja 48 oraz Słone 16. Natomiast zaginęły dwie figurki św. Józefa w Malej Čermnej nr 1 i 45.

9. W domu o dawnej numeracji - Nr 23, w okresie II wojny światowej żył m.in. przedstawiciel młodszej generacji tej rodziny tzn. syn Josepha Franz Spata (*07 XII 1878 Czerma. Z kolei jego syn utonął w Stawie Zdrojowym). Por. N. Bartonitschek, Ortsplan, s. 21.

10. KKK 948: Pojęcie "komunia świętych" ma więc dwa znaczenia, ściśle ze sobą powiązane: "komunia w rzeczach świętych (sancta)" i "komunia między osobami świętymi (sancti)".

Sancta sanctis! – "To, co święte, dla tych, którzy są święci" – taką aklamację wypowiada celebrans w większości liturgii wschodnich w czasie podniesienia świętych Darów przed udzieleniem Komunii. Wierni (sancti) są karmieni Ciałem i Krwią Chrystusa (sancta), by wzrastać w komunii Ducha Świętego (Koinonia) i przekazywać ją światu.

11. KKK 828: Kanonizując niektórych wiernych, to znaczy ogłaszając w sposób uroczysty, że ci wierni praktykowali heroicznie cnoty i żyli w wierności łasce Bożej, Kościół uznaje moc Ducha świętości, który jest w nim, oraz umacnia nadzieję wiernych, dając im świętych jako wzory i orędowników (Por. Sobór Watykański II, konst. Lumen gentium, 40; 48-51).

"W ciągu całej historii Kościoła w okolicznościach najtrudniejszych święte i święci byli zawsze źródłem i początkiem odnowy" (Jan Paweł II, adhort. apost. Christifideles laici, 16). Istotnie, "świętość Kościoła jest tajemniczym źródłem i nieomylną miarą jego apostołskiego zaangażowania oraz misyjnego zapału" (Jan Paweł II, adhort. apost. Christifideles laici, 17).

Zob. m.in. J. Fontbona, Świętych obcowanie, Kielce 2006.

12. W domu o dawnej numeracji - Nr 23, w okresie II wojny światowej żył m.in. przedstawiciel młodszej generacji tej rodziny tzn. syn Josepha Franz Spata (*07 XII 1878 Czerma. Z kolei jego syn utonął w Stawie Zdrojowym). Por. N. Bartonitschek, Ortsplan, s. 21.

13. W domu o dawnej numeracji - Nr 23, w okresie II wojny światowej żył m.in. przedstawiciel młodszej generacji tej rodziny tzn. syn Josepha Franz Spata (*07 XII 1878 Czerma. Z kolei jego syn utonął w Stawie Zdrojowym). Por. N. Bartonitschek, Ortsplan, s. 21.

14. Zob. Dziennik Ustaw Nr 92 z 30 kwietnia 2004 r., poz. 880, art. 16 ust. 1.

15. W parku krajobrazowym można kontynuować działalność gospodarczą z pewnymi ograniczeniami, np. nie przewiduje się wznoszenia nowych obiektów budowlanych (z wyjątkiem potrzebnych miejscowej ludności).